

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-6-70-48>

УДК 94(477)«1913/1917»

Кравченко О.В.

Український державний університет залізничного транспорту

ОПІКА НАД СИРОТАМИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ: ПРАКТИКА ДІЯЛЬНОСТІ РОМАНОВСЬКОГО КОМІТЕТУ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ (1913–1917 РР.)

Анотація. У статті розглянуто практичні аспекти діяльності Романовського комітету, який було створено з метою опіки над сиротами насамперед у сільській місцевості. Показано джерела фінансування Романовського комітету, третина з яких виділялася з коштів державної скарбниці, що було явищем нетиповим і прогресивним для царської Росії. Це стало підтвердженням ідеї, що виникла на початку ХХ ст., про залучення держави до справи опіки малолітніми сиротами і формування системи допомоги не лише за рахунок приватної та суспільної доброчинності. Доведено, що за чотири роки існування зусиллями Романовського комітету було організовано розгалужену мережу закладів, розширено форми і види допомоги, у тому числі дітям-біженцям, зокрема на території українських губерній. Перша світова війна розширила сфери діяльності Романовського комітету, який, крім прийняття під свою опіку сиріт і напівсиріт селян, дітей запасних і ополченців, призваних до лав армії, також субсидував міські благодійні установи, що опікували сільських сиріт та дітей воїнів. Коштом Романовського комітету було відкрито відділення на території усіх українських губерній, виділено субсидії для створення нових сирітських закладів. Зроблено висновок про створення дієвого механізму адресної допомоги дітям-сиротам і дітям з малозабезпечених родин у воєнних умовах.

Ключові слова: діти, сироти, Романовський комітет, війна, субсидії, притулки, опіка.

Kravchenko Olena

Ukrainian State University of Railway Transport

CARE FOR ORPHANS IN RURAL AREAS: PRACTICAL ACTIVITIES OF ROMANOV COMMITTEE IN UKRAINIAN PROVINCES (1913-1917)

Summary. The article deals with the practical aspects of the activities of Romanov Committee that was created to care for orphans mainly in rural areas. There are two age groups of orphans whom the committee provided support. Besides, the assistance was not given directly to physical persons, but only to institutions that organized child care establishments. The sources for financing of Romanov Committee were shown, one third of which were allocated from the state treasury, which was a non-typical and progressive phenomenon for Tsarist Russia. This became a support of the idea that emerged in the early 20th century regarding the involvement of the state to the minor orphan care and the establishment of a targeted assistance system not only at the expense of private and public charity. It was proved that over four years Romanov Committee organized an extensive network of establishments, expanded forms and types of assistance, including to refugee children, in particular, on the territory of Ukrainian provinces. The First World War expanded the scope of the activities of Romanov Committee, which, in addition to taking orphans and half-orphans of peasants, children of reservists and persons called up for military service into its care, also subsidized municipal charity institutions that cared for rural orphans and children of the military. Some orphanages were even acknowledged exemplary in terms of the mode of life typical for the rural area of that time. On the Romanov Committee's money there were opened departments on the territory of all Ukrainian provinces, were allocated subsidies for the establishment of new orphanages under zemstvos (elective district councils), institutions of the Office of the Orthodox Confession, the Office of Institutions of Empress Maria, the Guardianship of Labour Assistance, and private charitable societies. After the February Revolution of 1917, Romanov Committee was reorganized, called the "Committee for the Care of Homeless Children," and transferred under the jurisdiction of the Ministry of Public Assistance. The conclusion was made that an effective mechanism was created for targeted assistance to orphans and children from low-income families at a time of war.

Keywords: children, orphans, Romanov Committee, war, subsidies, orphanages, care.

Постановка проблеми. Як відомо, Романовський комітет було засновано 21 лютого 1913 р. під заступництвом імператора Миколи II в ознаменування 300-річчя царювання Дому Романових з метою опіки осиротілих дітей сільського населення, які залишилися без догляду і прожитку. Причиною такої ситуації називався незадовільний стан опіки нужденних сиріт та неузгоджена діяльність місцевих організацій і приватних осіб. Що показово, на Комітет покладалося завдання надання відповідного виховання дітям для державної користі, а також об'єднання урядової, суспільної та приватної діяльності у справі опіки сиріт сільського населення, незалежно від майнової та станової приналежності

та віросповідання, за рахунок державної скарбниці [1; 2, с. V]. Очевидно, таке рішення було зумовлено не тільки соціальними мотивами, а й політичними та ідеологічними – з метою підвищення авторитету держави та імператора.

Фактична діяльність Комітету розпочалася лише напередодні війни – 29 червня 1914 р. імператор Микола II затвердив «Положення про Романовський комітет» [3, арк. 197]. Знаходився Романовський комітет в Санкт-Петербурзі, на вулиці Жуковського 59, очолював його член Державної Ради, статс-секретар, дійсний таємний радник А.М. Куломзін (1838–1923) [4, арк. 2–3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед найважливіших досліджень, присвячених

аналізу діяльності Романовського комітету, відзначимо статті І. Павлової [5], С. Зинов'євої [6], Н. Матвеевої [7], у яких розглядалися питання організації, фінансування та взаємодії Романовського комітету з іншими структурами у справі опіки над дітьми. Дослідниці звертали увагу на співробітництво Романовського комітету з Головним управлінням землеробства та землекористування щодо роботи Переселенського комітету та виділення коштів на розширення гуртожитків для сиріт-переселенців до Сибіру та створення землеробських колоній для сиріт [5, с. 108].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Наукова новизна полягає у залученні архівних матеріалів, які надають можливість проаналізувати практичну діяльність Романовського комітету на українських землях Російської імперії щодо підтримки і матеріального забезпечення закладів для сільських сиріт.

Метою статті вбачаємо проаналізувати практичну діяльність Романовського комітету в українських губерніях Російської імперії, виділити основні етапи його функціонування.

Виклад основного матеріалу. Згідно ст. 345 Статуту про суспільну опіку, Романовський комітет надавав допомогу сиротам двох категорій: 1) віком від 2 до 12 років, що перебували в сирітських будинках та їхніх відділеннях, у гуртожитках при початкових школах усіх відомств; 2) віком від 12 до 17 років, якщо вони проживали в гуртожитках при ремісничих відділеннях і школах, навчальних майстернях, нижчих сільськогосподарських училищах та інших подібних навчальних закладах [8; 9, с. 80].

Як відзначала С. Зинов'єва, система фінансової допомоги установам дитячої опіки базувалася на принципі додаткового субсидування: Романовський комітет на практиці надавав допомогу за умови дофінансування коштів з місцевих ресурсів [6, с. 50]. Романовський комітет брав на свій рахунок: 1) одну третину витрат на спорудження й обладнання будівель для гуртожитків; 2) одну третину на їх щорічне утримання; 3) одну третину вартості стипендій, заснованих при гуртожитках. Розмір допомоги, що надавався Комітетом з коштів державної скарбниці, не повинен був перевищувати половини сум, витрачених місцевими організаціями на утримання сиріт.

Комітет відпускав субсидії лише в тих випадках, коли утримання опікуваних відповідає сільському побуту. На руки ані сиротам, ані їхнім родичам грошової допомоги комітет не видавав. Така допомога надавалася лише установам і особам, які «правильно організували справу опіки над сиротами» [3, арк. 197].

Сам Романовський комітет фінансувався також з різних джерел. 1914 р. з коштів державної скарбниці комітет отримав 500 тис. руб., 1915 р. – 1 млн. руб., а в 1916 р. передбачалось отримати млн. руб. [6, с. 50]. На практиці, у звіті за 1915 р. вказувалося, що з державної скарбниці було виділено 1 млн. 582 тис. 980 руб., добровільних пожертвувань надійшло 148 тис. 190 руб. 10 коп., церковного збору – 72 тис. 281 руб. 77 коп., з сум Верховної Ради – 300 тис. руб., 5 тис. руб. пожертвував імператор з власних коштів [10, с. 3, 19].

Для оптимізації організації допомоги та створення цілісної картини стану дитячої опіки, Романовський комітет ще у квітні 1914 р. розпочав збір статистичних даних щодо закладів опіки над сиротами. Комітет звернувся до очільників губерній та областей, губернських та повітових земств з проханням зібрати відомості про сільські приютські заклади. Для отримання інформації про кількість сиріт у повітах інспекторам народних училищ було доручено збирати дані по навчальних закладах. Проводилися з'їзди вчителів і вчительок, на яких обговорювалось Положення про Романовський комітет, визначалася вартість утримання сиріт, вибиралися пункти відкриття сирітських будинків і гуртожитків, вирішувалися питання про збір коштів і утримання установ. Такий з'їзд було намічено провести під головуванням інспектора Одеського навчального округу В. Тюльпанова 29-30 грудня 1914 р. у Павлоградському повіті Катеринославської губернії [11, арк. 160–160 зв.].

Що цікаво, на дітей-підкидьків діяльність Романовського комітету скоріше не поширювалася. 3 липня 1914 р. Харківська губернска земська управа, відповідаючи на запит комітету щодо наявності сиріт з сільської місцевості, просила включити Липковатівське сільськогосподарське училище імені П.А. Столипіна, при ст. Борки (де навчалися земські вихованці-підкидьки) до списку субсидіантів. Але Романовський комітет клопотання відхилив, мотивуючи, що його дії не поширювалися на немовлят до 2 років [4, арк. 8, 10]. Дивно виглядала ця відмова, тим більш, що в училищі навчалися діти 12–17 років. Можливо, справжні причини були в чомусь іншому. Хоча слід зазначити, що Харківська губернска управа отримала в 1914 р. від Романовського комітету 10 тис. руб. для видачі повітовим управам субсидій на опіку сиріт воїнів [12, арк. 18].

Перша світова війна розширила сфери діяльності Романовського комітету. З початком воєнних дій, Положенням від 1 вересня 1914 р. діяльність Романовського комітету поширювалася і на дітей нижчих чинів, учасників війни [13, арк. 2]. Крім прийняття під свою опіку сиріт і напівсиріт селян, дітей запасних і ополченців, призваних до лав армії, також субсидував міські благодійні установи, що опікували сільських сиріт та дітей воїнів [10, с. 3, 5]. Протягом свого існування Романовський комітет постійно отримував кошти з Державного казначейства на спорудження нових притулків і гуртожитків при початкових училищах, переважно для дітей убитих воїнів [14, с. 1].

Наприклад, такі організації, як Київське товариство піклування про сиріт осіб, полеглих у бою, що знаходилося в місті, але мало сільський уклад [10, с. 6]. Товариство було відкрито 28 листопада 1914 р. з метою опіки та виховання дітей-сиріт воїнів. 15 березня 1915 р. товариство заснувало притулок під назвою «Перший Київський притулок для сиріт осіб, полеглих у бою» й отримало субсидію від Романовського комітету 20 тис. руб., у тому числі 10 тис. руб. із сум церковного збору на будівництво приміщення притулку та 4 050 руб. на утримання закладу [15, с. 6, 9–10]. Що цікаво, на момент ревізії притулку М.К. Ді-Сеньї у серпні 1916 р., до будів-

ництва не приступили через воєнні дії у Києві, дехто з членів товариства покинув місто, притулок було евакуйовано до Глухова [16, с. 24].

У Києві діяло ще одне «Товариство піклування над сиротами воїнів Другої вітчизняної війни», яке утримувало три притулки: Виноградний, Либідський та «На Коноплянці», розташовані в передмісті Києва «Звіринець», на землях інженерного відомства, орендованих товариством (землі належали Києво-Печерській Лаврі, але були відібрані у монастиря) [16, с. 26]. Либідський притулок, де проживало 46 дівчаток віком від 5 до 14 років, справив дуже позитивне враження на інспектора М.К. Ді-Сеньї, очолювала його якась «похилого віку жіночка, майже стара, з гімназичною освітою, трохи не колишня гувернантка. Їжа пречудова, причому на «австрійській» солдатській кухні. Діти мали не лише червоні щічки, але й чисті, гладко причесані голівки, заплетені в кіски стрічками – імені не запитав, хотів би представити до нагороди жетоном Романовського комітету» [16, с. 30].

Притулок «На Коноплянці», як описував М.К. Ді-Сеньї, – Лисогірський – знаходився в красивому місці, – називав його «руською Швейцарією». У невеликих будинках, відведених військовим відомством (колишніх келіях), там проживало 68 хлопчиків дітей воїнів. Прислуги не було, хлопчики прали та прасували самі. На чолі притулку був унтер-офіцер, георгіївський кавалер, та економка, яка завідувала господарством. М.К. Ді-Сеньї визнав притулок зразковим: усе тут було для селянського господарства – коні, свині, воли, різні служби (корми, лідники) перейшли від монастиря, але монахи зруйнували піч для сушки фруктів і потруїли рибу [16, с. 31]. У найгіршому стані було визнано Виноградний притулок для дітей віком від 2 до 5 років, де не було навіть шафи для посуду та ванни, з 31 дитини шестеро перебувало в лікарні, але голова товариства М.К. Медер обцяла навести порядок [16, с. 29].

Романовський комітет субсидував також притулки Київського губернського відділу Союзу руського народу, притулок Боярського опікунства дитячих притулків Відомства установ імператриці Марії, притулок Боярсько-Будаївського комітету допомоги родинам призваних на війну й пораненим воїнам. Останній перебував у вкрай незадовільному стані: у напівзруйнованому невеликому дерев'яному будиночку на 20 дітей проживало 46, майже не було обладнання та ванни, діти погано вдягнені та в корості, практично не давали молока, годували незадовільно. Як відзначав М.К. Ді-Сеньї, «це лейтмотив усієї російської доброчинності, яка вважає, що творить «милоstinю», а не виконує суспільний обов'язок» [16, с. 32–35, 37].

9 травня 1915 р. Катеринославським губернським у справах про товариства присутством було затверджено статут товариства «Дитяче містечко», яке завдяки відрахуванням від жалування офіцерів і пожертвуванням нижніх чинів відкрило 12 липня гуртожиток для дітей солдатів. У липні 1915 р. товариство прийняло до свого притулку перших дітей біженців, які прибували до губернії [17, с. 3–4]. У 1915–1916 рр. товариство отримувало фінансову допомогу від

Романовського комітету для придбання садиби з будинком під притулок 9 350 крб., на утримання дітей – 2 750 руб. у 1915 р., 3,2 тис. крб. – у 1916 р. [18, с. 25].

У губерніях створювалися місцеві відділення Романовського комітету по одному на повіт, до складу яких входили: повітовий предводитель дворянства, голова повітової земської управи, три особи, обрані повітовим земським зібранням, почесні члени відділення, опікуни закладів, що користувалися допомогою Романовського комітету, по одному представнику від кожної місцевої благодійної установи чи товариства, які опікували сиріт сільського населення й користувалися допомогою від Романовського комітету [3, арк. 197 зв.].

На 1 січня 1915 р. статистичну інформацію надали 594 приютські організації, що опікували 20 тис. 425 дітей [2, с. V]. До початку лютого 1915 р. діяльність Романовського комітету поширилася на 130 повітів 48 губерній, причому місцеві відділення комітету відкрилися в 98 повітах 42 губерній, у тому числі, за нашими підрахунками, 36 відділень на території 8-ми українських губерній: Волинській (місцеві відділення: Володимир-Волинське, Ізяславське), Катеринославській (Катеринославське, Бахмутське), Київській (Київське, Радомишльське, Тарашанське), Полтавській (Полтавське, Гадяцьке, Золотоніське, Кобеляцьке, Кременчуцьке, Лубенське, Миргородське, Переяславське, Роменське, Хорольське), Таврійській (Євпаторійське, Мелітопольське, Перекопське, Ялтинське), Харківській (Богодухівське, Валківське, Вовчанське, Зміївське, Ізюмське, Куп'янське, Старобільське), Херсонській (Херсонське, Олександрійське, Ананьївське, Єлисаветградське, Одеське, Тираспольське) та Чернігівській (Чернігівське, Суразьке). Щодо Подільської губернії, то даних у звіті про наявність місцевих відділень не було надано [10, с. 33–35].

Романовський комітет виділяв субсидії (одноразові та на утримання) для відкриття нових сирітських закладів при земствах, установах Відомства православного сповідання, Відомства установ імператриці Марії, Опікунства трудової допомоги, приватних благодійних товариствах, власних відділеннях [10, с. 22]. Наприклад, 1915 р. Романовський комітет надав допомогу дрібним сільськогосподарським притулкам для дітей 2-12 років; гуртожиткам при ремісничих школах; великим сільськогосподарським притулкам; монастирським притулкам; денним притулкам-яслам; товариствам і школам, що роздавали дітям гарячу їжу, одяг, взуття; притулкам, які опікували хворих дітей; надавали допомогу на стипендії при школах; на патронаж у селянських родинах [10, с. 7].

Форми і напрями практичної допомоги Романовського комітету, як видно із звітів, були досить різноманітними. Комітет асигнував у 1915–1916 рр. Верхньодніпровському повітовому земству Катеринославської губернії допомогу в 34 125 руб. на влаштування притулку для 75-100 дітей-сиріт і дітей воїнів. Будинок закладу планувалось повністю закінчити до січня 1917 р. та заселити до нього вихованців з тимчасового притулку, організованого гуртком

дам-благодійниць у найманому приміщенні за 150 руб. на рік. Жінки опікувались 25 круглими сиротами сільського населення віком від 2 до 9 років. Романовський комітет видав у 1915 р. Новомосковському притулку одноразову допомогу в 3 тис. руб. на ремонт будинку, 1,7 тис. руб. – на утримання, у 1916 р. – 1440 руб. [18, с. 29–31].

1916 р. з коштів Романовського комітету було асигновано субсидії Києво-Печерському комітету на влаштування сирітського притулку – 1,6 тис. руб., Київському єпархіальному Св. Володимирському братству на утримання притулку для сиріт воїнів – 2,9 тис. руб., Гадяцькому відділенню Романовського комітету на гуртожиток-інтернат – 800 руб., Хорольському повітовому земству на дитячий притулок Товариства допомоги бідним – 1,2 тис. руб., Новозибківському повітовому земству на утримання сховища для безпритульних сиріт сільського населення при навчально-ремісничих майстернях – 600 руб., Ялтинському добродійному товариству на утримання дитячого притулку – 1,5 тис. руб., Тираспольському повітовому земству на посімейну опіку дітей воїнів – 3 тис. руб. [10, с. 74–79].

Зразковими серед закладів, субсидованих Романовським комітетом, уважалися сільські притулки Вовчанського повітового опікунства дитячих притулків ВУІМ у Харківській губернії. Мережа дрібних притулків була пов'язана з Верхньо-Писарівський притулком, при якому існували сільськогосподарські та ремісничі майстерні. Маленькі сільські притулки знаходилися в невеликих садибах у селищах Миколаївка І і ІІ, Синельникове, Хотомля, Печеніги, Великий Бурлук, Вовчанськ. До 1915 р. всього дітей у притулках Вовчанського повіту налічувалося близько 500 осіб [10, с. 8].

З червня 1914 р. по 1 січня 1916 р. Романовський комітет заснував 14 нових і розширив 49 існуючих притулків у губернських, столичних і обласних містах (усього 63 заклади), 380 притулків отримали допомогу в повітових містах, селах, містечках і посадах. У притулках з сільським укладом опікувалося 13 322 дитини, у містах – 4 402 вихованці. Загальна сума одноразових субсидій і наданої допомоги на утримання сільських притулків становила 1 млн. 568 тис. 880 руб., а субсидії притулкам у губернських, столичних і обласних містах становили 441 тис. 505 руб., причому кошти Комітету становили лише 1/3 від сум, витрачених місцевими комітетами [19, стб. 182].

До березня 1916 р. в Російській імперії Романовський комітет забезпечив піклуванням понад 13 тис. сиріт та дітей воїнів, відкрив 170 нових сирітських притулків і гуртожитків, розширив і надав підтримку 293 існуючим притулкам [14, с. 1].

1916 р. в Росії 693 установи й особи отримували субсидії від Романовського комітету, у тому числі 165 земств, 84 губернських, повітових та сільських опікунства ВУІМ, 69 відділень комітету, 24 місцеві установи трудової допомоги, 28 монастирів, 283 інших установ і товариств, 35 приватних осіб. Завдяки наданим субсидіям було відкрито 300 нових притулків, підтримано й розширено 470 закладів для дітей із загаль-

ною кількістю близько 30 тис. осіб. 1916 р. було витрачено 2 млн. 400 тис. руб., на 1917 р. було внесено до кошторису 4 млн. руб., добровільних пожертвувань надійшло в 1916 р. 628 тис. 521 руб. 06 коп., проте в 1917 р. збір пожертвувань було скасовано [13, арк. 2–2 зв.]. Навесні 1917 р. 777 притулків з 45 тис. дітей перебувало під опікою Романовського комітету [20, с. 61].

21 березня 1917 р. Романовський комітет було передано до відання Міністерства внутрішніх справ. На засіданні 19 травня того ж року за участю комісара М. І. Антонова, направленого Державною Думою, було прийнято рішення дати комітету назву «Комітет піклування про безпритульних дітей» при Міністерстві внутрішніх справ [7, с. 172]. Постановою Тимчасового уряду від 17 червня 1917 р. колишній Романовський комітет було передано у відання Міністерства державної опіки, новоствореного 5 травня 1917 р. [13, арк. 2]. Остаточна ліквідація Комітету відбулася 5 вересня 1917 р., його обов'язки покладено на міністра державної опіки, усе майно та капітали передано Міністерству державної опіки [13, арк. 3]. Хоча, І. П. Павлова відзначала, що Комітет проіснував до кінця 1918 р. [5, с. 111].

Висновки і пропозиції. На нашу думку, можна виділити кілька етапів діяльності Романовського комітету. Перший: лютий 1913 р. – червень 1914 р. – підготовчий період, коли розроблялися нормативні документи, збиралися статистичні дані щодо наявності закладів опіки в сільській місцевості. Другий: червень 1914 р. – липень 1915 р. – початок практичної діяльності Романовського комітету, поширення допомоги не лише на сиріт і напівсиріт з сільської місцевості, а й на дітей нижчих чинів та ополченців. Третій етап розпочався з липня 1915 р. – вересень 1917 р. – Романовський комітет охопив своєю допомогою й заклади опіки над дітьми-сиротами біженців.

Отже, створення Романовського комітету стало безпрецедентною подією в історії опіки над сільськими сиротами, оскільки його діяльність охоплювала більшість губерній Російської імперії, поширювалась на всі українські губернії та фінансувалась на третину за рахунок державної скарбниці. Маючи досить централізовану систему контролю та управління розподілом коштів, виконуючи місію підвищення позитивного образу імператора Миколи ІІ, як царя-заступника підданих-сиріт, Романовський комітет тим не менш створив дієвий механізм адресної, цілеспрямованої допомоги дітям у сільській місцевості та в містах для вихідців із сільської місцевості через підтримку місцевих ініціатив.

Форми практичної діяльності Романовського комітету були різноманітними: крім узгодження організаційних питань щодо ефективного розподілу ресурсів, збору статистичних даних про кількість закладів опіки над сиротами в губерніях, комітет видавав кошти, у тому числі з державної скарбниці: від невеликих субсидій на утримання вже існуючих закладів опіки над дітьми до фінансування відкриття нових установ для сиріт і напівсиріт воїнів. Суми коливалися від кількох сотень до кількох десятків тисяч руб. одноразово на влаштування нових закладів.

Список літератури:

1. Полное собрание законов Российской империи. Собр. (1881–1913). Т. 33. (1913). Ч. 1. № 38851.
2. Сборник статистических сведений о заведениях закрытого призрения детей, в том числе сирот сельского населения / сост. Канцелярия Совета Министров по Романовскому комитету. Петроград : Гос. тип., 1916. XVI, 10, 368 с.
3. Державний архів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1495.
4. Державний архів Харківської області. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3416.
5. Павлова И.П. Романовский комитет. Попытка объединения деятельности государства и общества в деле призрения детей в предреволюционный период. *Клио*. 2001. № 2(14). С. 104–112.
6. Зиновьева С.Н. Романовский комитет и призрение детей-сирот. Общество и власть : материалы Всерос. научной конференции. СПб. : Санкт-Петербургский государственный университет культуры и искусств, 2004. С. 49–54.
7. Матвеева Н.Л. Из истории благотворительности в России. Романовский комитет в годы Первой мировой войны. *Клио*. 2005. № 3. С. 168–172.
8. Россия. Законы и постановления. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Первого составленный. Издание 1915 года / Россия. Законы и постановления. Петроград, 1915. Т. 13.
9. Устав об общественном призрении. 1915. Р. 2. Гл. 1. URL: <http://elib.shpl.ru/nodes/17825#page/1/mode/grid/zoom/1> (дата звернення: 19.03.2019).
10. Всеподданнейший отчет о деятельности состоящего под Высочайшим Вашего Императорского Величества покровительством Романовского комитета за 1915 год. Петроград : Гос. тип., 1916. 79 с.
11. Державний архів Одеської області. Ф. 42. Оп. 35. Спр. 1509.
12. Державний архів Харківської області. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 405.
13. Державний архів Російської Федерації. Ф. 6787. Оп. 1. Спр. 70.
14. От Романовского комитета. *Югобеженец*. 1916. № 17. 8 марта.
15. Отчет общества попечения о сиротах лиц, павших в бою со времени его основания. С 28 ноября 1914 г. по 24 марта 1916 г. Киев : [Б. и.], 1916. 32 с.
16. Отчет по командировке старшего помощника начальника отделения канцелярии Совета Министров Н.К. Ди-Сеньи в Бессарабскую, Волынскую, Киевскую, Могилевскую, Полтавскую, Таврическую, Харьковскую и Херсонскую губернии и Терскую область для ознакомления с деятельностью некоторых учреждений, получающих от Романовского комитета пособия на дело призрения круглых сирот и детей воинов. Петроград : Гос. тип., 1916. 115 с., 10 л. илл.
17. Отчёт о деятельности общества «Детский городок» Екатеринославской губернии за 1915 год (год первый). Екатеринослав : Тип. Э. Вильтер, 1916. 26 с.
18. Отчёт по командировке 1916 года д.с.с. Васьковского : заметки и наблюдения при осмотре некоторых благотворительно-воспитательных заведений и учреждений, получающих пособия из средств Романовского комитета на дело призрения сирот сельского населения и детей нижних чинов, призванных на действительную военную службу, в пределах Владимирской, Воронежской, Екатеринославской и Рязанской губерний. Петроград : Гос. тип., 1916. 51 с.
19. Деятельность Романовского комитета по оказанию помощи детям воинов. *Призрение и благотворительность в России*. 1916. № 3. Стб. 179–182.
20. Микиртычан Г.Л. Организация помощи детям в годы Первой мировой войны. *Российский педиатрический журнал*. 2014. Т. 17. № 4. С. 61–64. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21848950&> (дата звернення: 18.07.2018).

References:

1. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. Sobr. (1881–1913). Vol. 33 (1913), ch. 1, no. 38851.
2. Sbornik statisticheskikh svedenii o zavedeniyah zakrytoho prizreniya detei, v tom chisle sivot selskoho naselenia / sostavleno Kancelarii Soveta Ministrov po Romanovskomu komitetu (1916) [Collection of statistical information about the institutions of the closed charity of children, including orphans of the rural population]. Petrograd : Gos. tip. XVI, 10, 368 p.
3. Derzhavnyy arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 42. Op. 35. Spr. 1495.
4. Derzhavnyy arkhiv Charkivskoi oblasti [State Archives of Kharkiv region]. F. 304. Op. 1. Spr. 3416.
5. Pavlova I.P. (2001). Romanovski kУstromitet. Popytka ob”edinenia deyatelnosti gosudarstva i obshhestva v dele prizrenia detei v predrevoluucionnii period [An attempt to unite the activities of the state and society in the cause of children in the pre-revolutionary period]. *Klio*, no 2(14), pp. 104–112.
6. Zinov”eva S.N. (2004). Romanovski komitet i prizrenie detei-sivot. [Romanovsky Committee and the charity of orphans]. *Obshhestvo i vlast”* : materialy Vserossiiskoi nauchnoi konferencii. [Society and authorities: materials of the All-Russian Scientific Conference]. SPb. : SPb. Gosudarstvennyy universitet kultury i iskusstv, pp. 49–54.
7. Matveeva N.L. (2005). Iz istorii blagotvoritel”nosti v Rosii. Romanovski komitet v gody Pervoi mirivoi voiny [From the history of charity in Russia. Romanovsky Committee during the First World War]. *Klio*, no 3, pp. 168–172.
8. Rossia. Zakony i postanovlenia. Svod zakonov Rossiiskoi imperii, poveleniem gosudaria imperatora Nikolaya Pervoho sostavlennyi. Izdanie 1915 goda / Rossia. Zakony i postanovlenia. [Russia. Laws and regulations. Code of Laws the Russian Empire, the command of Emperor Nikolay I compiled]. Petrograd. 1915. Vol. 13.
9. Ustav ob obshhestvennom prizrenii (1915). [Charter of public charity]. R. 2. Gl. 1. Available at: <http://elib.shpl.ru/nodes/17825#page/1/mode/grid/zoom/1> (accessed: 19.03.2019).
10. Vsepoddanneishy otchjot o deyatelnosti sostoyashhego pod Vysochaishym Vasheho Imperatorskoho Velichestva pokrovitelstvom Romanovskoho komiteta (1915) [The most generous report on the activities of the Imperial Majesty’s Supreme patronage of the Romanov Committee for 1915]. Petrograd : Gos. tip. 79 p.
11. Derzhavnyy arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of Odessa region]. F. 42. Op. 35. Spr. 1509.
12. Derzhavnyy arkhiv Charkivskoi oblasti [State Archives of Kharkiv region]. F. 312. Op. 1. Spr. 405.
13. Derzhavnyy arkhiv Rossiiskoi Federacii [State Archives of the Russian Federation]. F. 6787. Op. 1. Spr. 70.
14. Ot Romanovskoho komiteta (1916). [From the Romanov Committee]. *Juhobezhenec [South refugee]*, no 17, 8 march.
15. Otchjot obshhestva popечenia o sivotach lic, pavshykh v boju, so vremeni eho osnovania. S 28 nojabria 1914 g. po 24 marta 1916 g. (1916). [Report of the care society about the orphans of people who fell in battle since its foundation. From November 28, 1914 to March 24, 1916]. Kiev, 32 p.

16. Otcjot po komandirovke starsheho pomoshhnika nachalnika otdelenia kancelarii Soveta Minastrov N. K. Di-Sen”i v Besarabskuju, Volynskuju, Kievskuju, Mohilevskuju, Poltavskuju, Tavricheskuju, Char”kovskuju i Ckersonskuju gubernii i Terskuju oblasti dla oznakomlenia s deyatelnost”ju nekotorych uchrezhdenii, poluchajushhich ot Romanovskoho komiteta posobia na delo prizrenia kruglych sirot i detei voinov (1916). [Report on the mission of a senior assistant to the head of the office of the Council of Ministers Office, N.K. Di-Segni, to the Bessarabian, Volyn, Kiev, Mogilev, Poltava, Tauride, Kharkiv and Kherson provinces and the Terek region to familiarize with the activities of certain institutions that receive benefits from the Romanov Committee charity case of orphans and children of warriors]. Petrograd : Gos. tip. 115 p.
17. Otcjot o deyatelnosti obshhestva “Detskii horodok” Ekaterinoslavskoi gubernii. God pervyi (1915). [Report on the activities of the society "Children's Town" of the Ekaterinoslav Province for 1915 (first year)]. Ekaterinoslav : Tip. E. Viltera. 26 p.
18. Otcjot po komandirovke 1916 goda d.s.s. Vas”kovskoho : zametki i nabljudenia pri osmotre nekotorych blagotvoritelno-vospitatelnykh zavedenii i uchrezhdenii, poluchajushhich posobia iz sredstv Romanovskoho komiteta na delo prizrenia sirot selskoho naselenia i detei nizhnich chinov, prizvanykh na deistvitelnuju vojennuju sluzhbu, v predelach Vladimirskoi, Voronezhskoi, Ekaterinoslavskoi i Ryazanskoi gubernii. [Vaskovsky's 1916 mission report: notes and observations on inspection of some charitable and educational institutions and institutions that receive benefits from the funds of the Romanov Committee for the care of rural orphans and children of lower ranks called up for active military service, within Vladimir, Voronezh, Yekaterinoslav and Ryazan provinces]. Petrograd : Gos. tip., 51 p.
19. Deyatel”nost” Romanovskoho komiteta po okazaniju pomoshhi detyam voinov (1916). [The activities of the Romanov Committee to help children of warriors]. *Prizrenie i blagotvoritel”nost” [Care and charity in Russia]*, no 3. pp. 179–182.
20. Mikirtichan G.L. (2014). Organizacia pomoshhi detiam v gody Pervoi mirovoi voiny. [The organization of health care for children in the years of the First World War]. *Rossiiski pediatricheski zhurnal [Russian Pediatrics Journal]*, vol. 17, no 4, pp. 61–64. Available at: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21848950> (accessed: 18.07.2018).